

SZEMLE

„FÉLREÉRTÉS-AKTUS”

A mindössze száznegyven oldalas mű (amely a két évvel korábbi francia kiadás alapján, s egy évvel a tengerentúli angol fordítás előtt jelent meg), az oktatás, az iskola világának, tartalmi szerkezetének szokásainktól eltérő értelmezését kínálja az olvasónak, a világhírű szerző szellemi hagyatékának terjesztésre kínálkozó eszmefuttatásaival. Bourdieu gondolatai ugyan nem szorulnak népszerűsítésre, elterjedtségüket mi sem bizonyítja jobban, mint, hogy az ismert francia szociológus, antropológus gondolatai, a hazai szociológiai közéletben közhely számba mennek.¹ Megállapításai: miszerint az oktatási rendszer újratermeli a társadalmi egyenlőtlenségeket, hogy a kulturális tőke milyen jelentőséggel bír(hat) az egyéni életút során, hogy az iskolázottság és a társadalmi érvényesülés milyen összefüggéseket tartalmaz, hogyan elemezhetők, mérhetők, az oktatásszociológiában irányt szabott, „mozgalmat” indított el. Közelebb vitt bennünket az iskolák közötti eltérések, az iskolákon belüli szelekciós mechanizmusok megértéséhez. Mialatt azonban áthatotta a szakma művelőinek gondolkodását a Bourdieu-i szemlélet – ami minden szellemi produktum esetén feltétele a közös cselekvési terek kialakításának –, addig a világ külső képe az életünkben bekövetkezett „gyorsulás”, s nem utolsó sorban mediatizáltság folytán megváltozott. Talán nem túlzás azt mondani: napjainkban mindnyájan egy kényszer áldozatai vagyunk, egy olyan hatalom által elnyomva, ami mögött nem személyek állnak, ezért nem is lehet megnevezni, ami erejét szimbolikus csatornákon, és közvetített eszközökön át érvényesíti – pl. reklám. E teher alatt emberi kapcsolataink sorvadnak, közérzetünk rosszabbodik, munkánkat értelmetlennek érezzük és időnként egész létezésünk megkérdőjeleződik. Mi az oka annak, hogy a technológiai fejlődés csúcsait ostromló modern/posztmodern ember történetileg a legnagyobb kényelem-

ben él anélkül, hogy szembe tudna nézni cselekedeteinek következményeivel?

Vajon ezek a zavaró hatások átmenetiek, a globalizálódó világ átstrukturálódásának múltó problémáit kell látnunk bennük és türelemmel kell viseljük?! (Ebben az esetben a rossz közérzet szubjektív életérzés és „A” probléma nem létezik... mivel a szubjektumok – individualizált egységekben felfogva – nem általánosíthatók). Vagy egy olyan átalakulás részeseinek tekintsük magunkat, ahol a hatalom és erőszak extatikus kiterjedése meggy végbe? Ahol valódi érdekeink és akarataink ellenére, a „carpe diem” szellemének popularizált botrányos közhelyesítését kizárólagos mintává alakítva, manipulatív módon elnyerve beleegyezésünket, tényleges erőnket önmagunk ellen fordítjuk. Egyáltalán, szembe tudunk-e nézni azzal, hogy korántsem vagyunk tévedhetetlenek, hogy a hibákból tanulni lehet – sőt érdemes! –, hogy a konfliktusainkat nyíltan felvállaló környezetre és erőszakmentes megoldásokra törekvés és cselekvési gyakorlat versenyképes és átörökítésre váró segítőeszköze lehetne a következő nemzedékeknek?!

Bourdieu egész munkássága válasz erre a feladványra. Ahhoz viszont, hogy megértsük, fel kell vennünk a nézőpontból eredő kérdést? Lehetséges-e, hogy a paradox helyzetet konstruáló irracionális mozgatóerőknek a gyökerei „Bennünk” vannak?! S ha igen, akkor hogyan? Szemléltetésként most Férfiuralom c. művet vesszük, végig kísérve a gondolatmenet formálását – egy alkotásán át –, a kezdetektől a végkifejletig.

Alapkérdése – minden olvasót közvetlen érintette téve –, hogy miféle történelmi mechanizmusoknak tulajdonítható a szexuális megosztottság szerkezetének és az ennek megfelelő osztályozási elveknek viszonylagos dehistorizáltsága és megingathatatlansága? Értelmezésének kiindulópontja a világ megosztottságának férfi-női ellentétpárra osztása, tényként kezelve a férfi és női test adott különbségeiben. (A mozzanatnak a későbbiekben kiemelt szerepe lesz!) „A társadalom vi-

1 A hatvanas években írt klasszikus műve magyarul „A társadalmi egyenlőtlenség újratermelődése” címmel 1978-ban a Gondolat kiadónál jelent meg.

lága a testet mint szexualizált valóságot, mint a szexualizáló látásmód és felosztás elveinek letéteményesét teremti meg. A beépített látásmódnak ez a szociális programja a világ minden dolgára vonatkozik, mindezekelőtt magára a testre a maga biológiai valóságában. Ez a program igazítja a nemek biológiai különbségét annak a mítikus világlátásnak az elveihez, amely a férfiak nők fölött gyakorolt önkényes hatalmában gyökereszik, s a munkamegosztás révén ez a hatalmi viszony is bevesődik a kézzelfogható társadalmi berendezkedésbe. A biológiai különbség a férfi és a női test között, mindenekelőtt a nemi szervek anatómiai eltérése ily módon tünteti fel a természetesség színében a nemek szándékoltt társadalmi megkülönböztetését, kivált a nemek szerinti munkamegosztást. (A test mozgásai, e társadalmi konstrukciókká munkált univerzális minták nem teljesen determináltak adott esetben szexuális jelentésükben, de valamiféle meghatározottságuk azért van, így hát a hozzájuk kapcsolt jelképiség egyszerre konvencionális és »motivált«, vagyis úgyiszőlván természetesnek tetsző.) Mivel a társadalmi perspektíva eleve konstruálja az anatómiai különbséget, és ez a társadalmilag konstruált különbség az alapja és természetesenek tetsző biztosítéka a sarkkövet képező társadalmi perspektívának, itt a róka fogta csuka, csuka fogta róka esete forog fenn, amely a gondolkodást a hatalmi viszonyok evidenciái közé rekeszti. E hatalmi viszonyok vésődnek az objektívitásba tárgyilagossá osztályozás, illetve a szubjektívitásba kognitív minták formájában, melyek a fenti osztályozás jegyében meghatározóak ezen objektív osztályozás észlelését.” (18. o.)

A továbbiakban a kognitív minták genezisének feltárásával – a kábil társadalom antropológiai értelmező leírásának mintapéldáján kezdve – kibontakozik a férfi-női identitás objektív struktúrák által generált szubjektumtörténete, ahol a szubjektum – legyen akár férfi akár nő – objektív viszonylatok – benne anyagi-tárgyi viszonylatok és más szubjektumok kész kognitív tudattalan sémáival –, struktúráit átvéve formálódik a szocializáció rendszerében. Az egymást követő generációk életében a nyilvános és mentális reprezentációk, kognitív s anyagi tapasztalatok újratermelik az alapsémát. A test és a nemiség „félreértés-aktusának” következtében létrejött alá-fölrendelt viszony feltáratlansága tovább élteti a diszkrimináció *férfiuralom*ként definiált formáját. Az uralom kifejezést a politikai eszköztárából kölcsönözte a szerző és a férfifölény *szimbolikus erőszak megnyilvánulás* következményeinek fogalmi summázataát kell értenünk alatta.²

Bourdieu megpróbál határvonalat vonni saját dehistorizálás elképzelése, történelemről politikáról vallott nézetei, és egyes nemi diszkrimináció továbbélését szolgáló tudományos nézetek vagy politikai mozgalmak irányadó gondolatai között. A gondolatmenet folyamatosságát többszörösen átszővik kritikai megjegyzései nem kímélve a naturalizmust, dekonstrukciót, posztmodern nézeteket, feminizmust, gender studiest... Ugyanakkor a férfiuralom képenek felrajzolása közben a probléma megragadási módjától kezdve a leveztetés technikáján át a javaslatokig, nem lehet figyelmen kívül hagynunk milyen mértékben építkezik ő maga ugyanezen irányzatok pozitív hozadékaiból. A kritika, a stílus és tanulás képességének mesteri ötvözetét nyújtva készíti olvasóját egyszerre elfogadásra és ellenállásra.

Próbálkozzunk kedvcsinálóként egy lehetséges olvasattal! Maga a történet szinte láthatatlan, mivel félreismerés, elismerés és érzelm csatornáin át tudattalanul hat. A kognitív és mentális struktúrába való közvetlen beíródása a nemek aszimmetrikus helyzetének, a természetesség látszatával bír. A szubjektum önmegismerésének – a nemi identitás kérdésében – egy történetileg strukturált objektív feltételrendszer kész formában nyújtja az elfogadás kereteit. Ezért a férfiuralom osztályozási sémái közvetlenül a szó szimbolikus és szó szerinti értelmében is a TEST-be íródnak.

A történelmi mintapélda kristálytiszta „félreértés-aktusában” konstruálódó férfi-női, fenn és lenn ellentétpár könnyedén vált át az aktív-passzív, pozitív-negatív (rejtett értékpreferencia!) nyelv által képzett ellentétpárok analógiás megértésének bázisává. pl. Az itt bemutatott kábil társadalmi rendben a munkamegosztás társadalmi rendje szerint a nők nem szánhatnak ekével, az út padkáján vagy töltés peremén kell járniuk, a férfiak előtt kötelező illő testtartást felvenniük, meggörnyedniük szemüket földre szegezni, miközben a férfibecsület morálja ennek ellentette a szembenzés... stb.

Túllépve a történelmi múlt e darabján az európai társadalmak múltjában is megtaláljuk ezeket a nyomokat. A férfias és nőies viselkedés normáinak kettőssége nem lenne diszkriminatív, ha nem sugallna pozitív értéktulajdonítást valamilyen dolog automatikus birtoklását az egyik nem pl. erő, igaz, s ezzel egyidejűleg gyengeség ill. hazug jelzőit a másik nem képviselői számára. Gondoljunk a lovagkorra vagy akár a polgári nőeszmény kettősségeire. A saját történelmünkben megélő kettősségek sem jelentenének problémát, hiszen a

2 Megjegyzendő: a fogalom egy korábbi tanulmányának címében már előfordul és az ezzel kapcsolatos interjút az érdeklődők megtalálhatják a Replika 1994/13–14. (szerz. Hadas M.); vagy a MEK Elektronikus könyvtárában változatlan címmel.

megértés-értelmezés aktus a gondolkodás számára mindig lehetőséget ad újra, más értelmezésre, a dolgok megszokott rendjének kritikájára. Pl. 19. század végén és a 20. században a nők emancipációs mozgalmában. Mégis, Bourdieuu ragaszkodik ahhoz a gondolathoz, hogy nemi identitás szokásrendje e tekintetben szívós ellenállást mutat. Ennek okát az író a helyzet adta válaszban látja. (Nevezük ezt most speciálisnak.)

A speciális vonatkozás egyik megkülönböztető jege, hogy a szexuális differenciálás olyan aszimmetrikus helyzetet hozott létre, aminek következtében a nő mindig a férfihoz viszonyít, azaz a női testben egy néma parancsokkal dolgozó *férfirend* munkál. A nő ennek értelmében alárendelődik és a továbbiakban saját alárendelődésének fenntartásán dolgozik. Itt a szerző azzal a meghökkentő állítással szembesíti női olvasóit, hogy tulajdonképpen mint önálló lények nem léteznek mert történetileg nem is létezhetnek!!! (Elméletileg ez az álláspont közvetlen rokona J. Lacan vagy J. Kristeva posztmodern neofreudista és feminista gondolatainak.) Míg a férfitulajdonságok primeren, a női tulajdonságok ahhoz kapcsoltnak szekunder jelleggel működnek. A magas-alacsony, hideg-meleg, egyenes-görbe büvőkörén túl az okos-naív, tettekrész-erőtlen, eltartó-eltartott kategóriák mind felfoghatók valamilyen, a társadalmi elismertség szempontjából preferált tulajdonság megléte ill. hiánya alapján. Elgondolkodtató, hogy a nők minden változás dacára idősebb és magasabb partnert részesítenek előnyben – Franciaországban kétharmaduk. A magyarázat szerint a ragaszkodás a szexuális rangsor külsőségeihez abban leli értelmét, hogy a nőre nézve ez kevésbé hátrányos, ti. az alacsony férfi alacsony rang (mármint a magas férfihoz képest és egyébként is...a vezető pl. legyen magas stb.), s ez a választás a nőt még „alacsonyabbra” tenné. Kérdés tehát, honnan származik ez a választást befolyásoló „előzetes tudás”? Válasza a másik speciális vonatkozás, mint az első kiterjesztése: a nemi különbségek társadalmi különbségként tételezése és differenciálódása a történelem során – személyes kapcsolatokban és objektívált intézményekben mint amilyenek az egyház, iskola, család –, a testbe ivódott hatalmi struktúrákat a *tudattalanban létrejött megértés értelmező működése*ként funkcionáltatja! Ezt úgy foghatjuk fel, hogy a rendszer mintegy önmagára csatlózik vissza, létrehozva a struktúrák állandóságát.

A *tudattalan* jelentése két értelemben van jelen a műben. Általában valamilyen belső készletet következően bekövetkező elfordulás, de van, ahol szimpla felejtés. Bár e két értelem távolról sem egyenrangú, az alaptéma esetében mindkét jelentés elfogadható. Az első prioritása jól érzékelhető, pl. a dehistorizálás kritikájának kifejtésében, vagy a men's studies és a nőiség férfi kutatóinak legitimitás problémáinak taglalásakor.

A felejtés értelmében vett tudattalan viszont a rákérdés, a gondolkodás hiányában érhető tetten. Az első a tapasztalat megszerzése ellen hat, a másik talán a megszerzett tapasztalat konzekvenciáinak levonását gátolja inkább. Az első a társadalmilag szexualizált differenciált testben előírt cselekvés. Hogyan viselkedik, beszél, gondolkodik, konstruálódik és működik „A férfi” és „A nő”? Társadalmi méretben és történelmileg az intézmények hogyan stabilizálják e munka kerekeit, pl. az apajogú család, mint az erkölcsi rend társadalmi modellje, vagy az erő a bátorság a kísértéseket hordozó test fegyverkezésének eszményítése... vagy a tudások elosztása és megszerzhetősége. Az újratermelés csatornáira figyelve a kutatónak miért kell kitüntetett figyelmet szánnia az iskola, egyház, család aktív közreműködésének tettenérésére: az énkép, képességre, hajlamokra vonatkozó önértékelések, a napirend, az otthon tereinek és szokásainak kialakításában és ellenőrzésében gyakorolt uralmi hatásaira. Az alaphelyzet reflektálatlan volta miként járul hozzá, hogy a történelem során e paradox helyzet alanyai egyöntetűen aktív részvételt mutatnak az újratermelésben, a *férficentrikus látásmód* legitimitásának fenntartásában. A tettenérhetetlen *jelképes erőszak* mennyiben kényszeríti mind a férfiakat mind a nőket a hatalmi megosztottság szerepeinek betöltésére. Pl. a fiúk esetében a hadseregben, vagy virtuosus munkahelyeken megkövetelt „bátorság” veszélyt tagadó vagy kereső megartásának elvi alapja pszichológiailag a félelem a csoport (ti. a férfi referencia) elvesztésétől.

Bourdieu egyaránt ragyogó elemzést nyújt a mentális és kognitív szubjektív minták keletkezése és működtetése lásd. a kabil társadalom etnológiai elemzése vagy V. Woolf Világítótorony c. novellája alapján a *női látásmódról* –, valamint az objektívált intézmények diszkrimináló tevékenységének bemutatásában. Napjaink férfiuralmát azonban csak *szimbolikus uralom*nak tekinti, mivel szerinte a történelem már meghaladta ezt az uralmi formát úgy a termelőtevékenységben, mint a munkamegosztásban. Ugyanakkor a férfiközpontúság a gondolkodásban – tudattalanul testiségbe írva – túlélte e változásokat. A felejtés értelmében vett tudattalan nem vesz tudomást a változásokról, nem kérdőjelezi meg a fennálló hatalmi viszonyokat. A diszkrimináció felszámolásában felmutatott eredmények e tekintetben részlegesek és megtévesztők. Lásd: a nők részvétele az oktatásban (pályaválasztási orientáció férfias és nőies szakmák szerint), a piaczgazdaságban (karrierterv és „üvegplafon”), emancipációs és feminista politika eredményeinek belső ellentmondásainak kifejtése a műben.

A szerző a dehistorizálás történetének feltárását kínálja lehetséges megoldásként. A férfiuralom objektív és szubjektív szerkezetének, kialakult hierarchiáinak, a

folyamatban felvállalt *női magatartás és választáshelyzetek kombinációinak* elemzését, aminek jelenleg az a vége, hogy „a nők önként kizárják magukat azokról a helyekről, ahol amúgy sincs semmi keresnivalójuk”. A strukturális elemzés újraírható formátumának javaslatával és a megértés során működésben tartott önreflexió gondolatának sugalmazásával (követésére méltó példáját jelentheti számunkra a könyv), az olvasó nehezen vonhatja ki magát hatása alól. Néha azért sikerül... pl. hiányérzetünk marad a Goffman-i tétel – lásd. a szexualizált tudattalan mintái „alapvető struktúráló alternatívák” – tényleges meghaladását illetően. Ti. az olvasó úgy érzi, mintha valami eredetvita lenne a háttérben, holott nézőpontok különbségéről van szó – ami valaha valahol az eredetről szól(t) – Bourdieu esetében a nemi diszkrimináció társadalmi alapjainak ideológiai eredetéről, míg a naturalizmusnál a nemek biológiai különbségének természetes adottságáról! Bár az is lehet, hogy a hiányérzet a naturalista gondolatok kifejtetlenségéből adódik. Továbbá a szimbolikus javak termelésének materialista elmélete – amit megelőlegez számunkra – valóban hiányzik ahhoz, hogy a maga teljességében átlássuk a szimbolikus javakkal való gazdálkodás kétségkívül vonzó vázlatát... Mindenesetre az olvasás végére érve, ha az író hön óhajtott politikai mozgósítása nem is, a gondolati mozgósítás működéskébe lép.

(Pierre Bourdieu: *La Domination Masculine. Édition du Seuil, Paris, 1998.* – magyarul: *Férfiuralom. Napvilág Kiadó Bp. 2000, fordította: N. Kiss Zsuzsa*)

Bojda Beáta

ISKOLA ÉS EREDMÉNYESSÉG

Abban a kérdésben, hogy melyik tényezőnek van nagyobb szerepe az iskolai eredményességben: a családnak vagy az iskolának, nemigen van vita. Abban azonban már gyakran, hogy ténylegesen melyik milyen mértékben járul hozzá az iskolai sikerekhez, s hogy az iskola egyáltalán hozzájárul-e valamilyen módon. A 60-as években az USA-ban született Coleman jelentés után sokáig tartotta magát a nézet, hogy az iskolának tulajdonképpen nincs is szerepe a teljesítménykülönbség magyarázatában, ez kizárólag a családi háttér különbségeiből ered. Az iskolai eredményesség kutatásának kezdete akkorra tehető, amikor ezt az állítást – összefüggésben a Coleman vizsgálat egyes módszereinek kritikájával – elkezdték az USA-ban megkérdőjelezni, s abból a feltevésből kiindulva, hogy az iskola is

hatással kell legyen a tanulói teljesítmények alakulására, az iskolát kezdték el e szempontból vizsgálni. A jelen kötet voltaképpen azt tekinti át, hogy mire jutott ez a kérdésfeltevés a 90-es évek elejéig-közepéig.

Miként az előszóban David Reynolds feleleveníti, a kötet közvetlen előzményét a Taiwani Egyetem meghívása jelentette hat fő számára, eredményesség kutatások állásáról előadások tartása céljából. Az itt megjelentetett írások nagyrészt ennek nyomán születtek. A másik előzményt egy nemzetközi kutatás előkészületi munkálatai jelentették: az ISERP (International School Effectiveness Research Project) ambiciózus, nyolc országra kiterjedő kutatást készített elő, amelynek során feldolgozták a kérdés korábbi irodalmát, s áttekintették az addig született kutatások eredményeit, részben, hogy az átfedéseket elkerüljék, részben, hogy a fehér foltokat feltérképezzék. A kötet írásai három részre tagolódnak: az első rész a hatékonyságvizsgálatok helyzetét tárgyalja, a második az újabb fejleményeket az iskolai eredményesség kutatásban, s a harmadik az új irányokat jelöl ki az iskolai eredményességvizsgálatok számára.

Az első rész országoként tekinti át, hogy mire jutottak az oktatáskutatók az iskolai eredményesség vizsgálata során az elmúlt évtizedekben: kanadai, egyesült államokbeli, norvég, angliai, tajvani, és holland tapasztalatok és eredmények kerülnek itt bemutatásra. Kanaadában három fő érdeklődési terület alakult ki a téma kutatása kapcsán: az iskolai klíma, hatékony vezetés, tanári hatékonyság vizsgálata. Norvégiában tág eredményesség definíciót használnak, itt a kérdés a komprehzív iskola fogalmához, a „streaming” gyakorlatának kérdéséhez és az iskolaméret vizsgálatához kapcsolódik. A norvég kutatások szerint az iskolai klímára az igazgató és a tanárok kapcsolata és kooperációja voltak a leginkább hatással. Az 1978 és 81 között folyó Bergen-projectben 67 iskola 1-4 évfolyamának követései vizsgálatára alapján pedig azt találták, hogy a teljesítménykülönbségekből a legtöbbet a tanulók kognitív képességei magyaráznak, az osztálytermi jellemzőknek csak 6-17 százaléknyi szerepük van ebben.

Az iskolai eredményesség vizsgálatok forrásvidéke az USA, a kutatások is itt a legelterjedtebbek, és itt mennek vissza legrégebbre. A kutatások még a 60-as évekig nyúlnak vissza, a Coleman jelentés (1966) születését közvetlenül követő időszakra, a Jencks és társai által végzett vizsgálat időszakára (1972). A Coleman jelentést követő időszakban a jelentésre irányuló kritikák nyomán más megközelítések kerültek előtérbe: elsősorban az átlagnál sokkal jobb vagy rosszabb teszt-eredményt elérő iskolákat kezdték vizsgálni, s a hatékonynak minősített iskolák jellemzőit részletesen ismertetni. A hatékonyságkutatók elsősorban ekkor a